

ՀՏԴ 325 (479.243)

Քաղաքագիտություն

**ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԱՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ
1991-1992 ԹԹ. ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ**

Հրայր ՓԱՇԱՅԱՆ, Լիանա ԲԱԼԱՅԱՆ

Բանալի բաներ՝ Ղարաբաղյան հակամարտություն, բանակցային գործընթաց, քաղաքական շարժառիթներ, ԵԱՀԽ Մինսկի խումբ, քաղաքական փաստարկներ, միջազգային հանրություն, հակամարտության կերպար, կարգավիճակ, Լեռնային Ղարաբաղ, Ադրբեջան:

Ключевые слова: *Карабахский конфликт, процесс урегулирования, политические мотивы, Минская группа ОБСЕ, политические аргументы, международное сообщество, суть конфликта, статус, Нагорный Карабах, Азербайджан.*

Keywords: *Karabakh conflict, the negotiation process, political motives, CSCE Minsk group, political arguments, international community, conflict essence, status, Nagorno Karabakh, Azerbaijan.*

Г. Пашаян, Л. Балаян

**ВОСПРИЯТИЕ СУТИ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА
В 1991-1992 ДОКУМЕНТАХ**

В ходе анализа документов связанных с урегулированием карабахского конфликта, в статье представлены мотивы их принятия, политические аргументы которые имеют место быть в текстах и контекстах и международное восприятие конфликта представленное в этих документах. Пропаганда Баку о том, что западные страны признав независимость республик Советского Союза, тем самым признали территориальную целостность Азербайджана вместе с границами прежней Аз.ССР, необоснованно. Следует отметить пункт 907 закона “ О поддержке свободы” принятый Соединенными Штатами, в которой, Азербайджан воспринимается агрессором.

H. Pashayan, L. Balayan

**PERCEPTION OF THE ESSENCE OF THE KARABAKH CONFLICT
IN 1991-1992 DOCUMENTS**

In the course of the analysis of the documents related to the settlement of the Karabakh conflict, this article presents the motives of their perception, the political arguments that are in texts and contexts and the international perception of the conflict presented in these documents. It turns out that the propaganda of Baku that the Western countries recognizing the independence of the republics of the Soviet Union, thus recognized the territorial integrity of Azerbaijan, together with the boundaries of the former Az.SSR, is unfounded. It should be noted the article 907 of the law "On Freedom Support" adopted by the United States, in which Azerbaijan Republic is perceived an aggressor.

Հողվածում՝ Ղարաբաղյան հակամարտությանն առնչվող փաստաթղթերի վերլուծությամբ ներկայացված են դրանց ընդունման շարժառիթները, տեքստերում և ենթատեքստերում առկա քաղաքական փաստարկները և դրանցում հիմնահինդրի միջազգային ընկալումները: Ժխտվում է Բաքվի այն կեղծարարությունը, ըստ որի Արևմուտքը ճանաչելով ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների անկախությունը, դրանով իսկ ճանաչել է Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը՝ նախկին Ադր.ԽՍՀ սահմաններով: ԱՄՆ-ի ընդունած Ազատության աջակցման ակտի 907-րդ՝ «Ադրբեջանին ցուցաբերվող աջակցության սահմանափակում» բանաձևով Ադրբեջանն ընկալվել է որպես ագրեսոր:

Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդարանական Վեհաժողովի (ԵԽՎ) 2016թ. հունվարյան լիագումար նիստում ներկայացված հակահայկական բովանդակությամբ զեկույցները, դրանց շուրջ ընթացող քննարկումներն ու Ադրբեջանական կողմի ապակառուցողական կեցվածքը, այդ թվում նաև՝ Հայաստանի Հանրապետությանն ագրեսոր ներկայացնելու, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի միջնորդական առաքելությունը տապալելու և Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացը միջազգային այլ կառույցներ ներկայացնելու փորձերը, վերստին հրատապ են դարձնում անդրադառնալու առանցքային այն փաստաթղթերին, որոնցում

արտացոլված են հիմնախնդրի վերաբերյալ ժամանակի միջազգային ընկալումները: Մասնավորապես խոսքը վերաբերում է 1991-1992 թթ. հակամարտությանն առնչվող փաստաթղթերին, որոնցում առկա քաղաքական փաստարկները բացահայտում են կարգավորմանն ուղղված քայլերի շարժառիթները, նրա ծավալման շարժնթացն ու ժխտում ադրբեջանական կողմի կեղծարարությունները: Ներկայացվող փաստաթղթերում ուղղակի կամ անուղղակի անդրադարձ կա արդիական հարցերի՝ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի, ագրեսորի՝ զենքի ուժով հակամարտությունը լուծելու ադրբեջանական կողմին տրված միջազգային գնահատականի և տարածքային ամբողջականության ու ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ: Սրանք այն հիմնական հարցերն են, որոնք տարբեր միջազգային հարթակներում փորձում է ներկայացնել ադրբեջանական կողմը՝ սեփական պատկերացումներին ու ցանկությունը համապատասխան, խեղաթյուրելով հակամարտության իրական կերպարը:

Ինչպես հայտնի է, ԼՂՀ-ի և ԱՀ-ի ձևավորումը հնարավոր դարձավ ԽՍՀՄ լուծարման և դրա շղթայական շարունակությունը հանդիսացող «մինի կայսրությունների» [1]՝ այդ թվում նաև Ադրբեջանի գոյության դադարեցման հետևանքով: Բազմիցս է խոսվել այն մասին, որ ԼՂՀ կազմավորումը թե՛ ԽՍՀՄ, թե՛ միջազգային իրավական նորմերի, և թե՛ ժողովրդավարության տեսանկյուններից մի շարք առավելություններ ունի ԱՀ-ի նկատմամբ [2]:

Հետխորհրդային տարածքում առկա հակամարտությունների առնչությամբ տարբեր հեղինակների կողմից բազմիցս՝ թեև անուղղակիորեն, նշվել է «անջատված տարածքների» նախկին «մայր երկրների» հետ հավասար իրավասուբյեկտության մասին [3, Կ. 16]: ԽՍՀՄ լուծարման և անկախ ԼՂՀ-ի ու ԱՀ-ի ձևավորմանը զուգընթաց քայլեր ձեռնարկվեցին նաև Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղությամբ: Դրանցից առաջինը համարվում է 1991թ. սեպտեմբերի 20-23-ը Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահների գլխավորած պատվիրակության այցը հակամարտող կողմերի մայրաքաղաքներ: Արդյունքում սեպտեմբերի 23-ին՝ Ռուսաստանի Ժեյլեզնովոդսկ քաղաքում Բ. Եյցինը, Ն. Նազարբանը, Ա. Մուխալիբովն ու Լ. Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեցին «Ժեյլեզնովոդսկյան հայտարարագիրը» [4]:

Հայտարարագրի ներածականում նշված է, որ միջնորդական ջանքերի անհրաժեշտությունը պայմանավորված է ստեղծված իրավիճակով, ինչը պայմաններ կստեղծեր այդ ուղղությամբ բանակցային գործընթաց սկսելու համար, որը քայլ առ քայլ տարածաշրջանում իրավիճակի կարգավորման հիմք կհանդիսանա: Ժեյլեզնովոդսկյան գործընթացը, ինչպես նշում է դրա մասնակիցներից Ս. Ջոյանը, օբյեկտիվորեն թելադրված էր ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում, այնպես էլ Հայաստանում և Ադրբեջանում փոփոխված իրավիճակով [5, Կ. 125]: Այսինքն՝ Ժեյլեզնովոդսկյան գործընթացը պայմանավորված էր ոչ այնքան հակամարտող կողմերի, որքան միութենական ժառանգության հիմնական հավակնորդի՝ ՌԴ-ի կամքով:

Հայտարարագրի ներածականում նշված է նաև, որ **Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահների գլխավորած միջնորդական առաքելությունը 1991թ. սեպտեմբերի 20-23-ը եղել է Բաքվում, Գանձակում, Ստեփանակերտում և Երևանում:** Միջնորդները շեշտել էին, որ հակամարտության լուծման գործում իրենք ղեկավարվում են ինքնիշխան պետության ներքին գործերին չմիջամտելու, բոլոր քաղաքացիների իրավունքներն՝ անկախ նրանց ազգությունից, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան անշեղորեն կիրառելու սկզբունքով: Քննարկումների արդյունքները համատեղ հայտարարագրում ձևակերպվել էին 9 կետերով:

Փաստաթղթի հենց առաջին կետում նշելով հակամարտության կարգավորման ժամկետը՝ մինչև 1992թ. հունվարի մեկը, հստակորեն թվարկված էին կարգավորման համար անհրաժեշտ և պարտադիր պայմանները: Դրանք էին՝ **կրակի դադարեցումը, ԼՂԽ-ի վերաբերյալ Ադրբեջանի և Հայաստանի կողմից ընդունված բոլոր հակասահմանադրական ակտերի չեղարկումը, օրինական իշխանությունների լիազորությունների ճանաչումը, բոլոր զինված կազմավորումների դուրսբերումը՝ բացառությամբ ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին գործերի և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության գործառնների:** Այդ ժամկետը լրանալուց հետո բոլոր զինված կազմավորումների առկայությունը և նրանց գործողությունները կողմերը համարում են անօրինական, և ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության ներքին

գորքերի կողմից կկատարվեն: Ըստ փաստաթղթի՝ զինված կազմավորումների մասնակիցները ենթակա են օրենքով սահմանված պատասխանատվության:

Չնայած **«Կրակի դադարեցում»** արտահայտությունը կոնկրետ հասցեատեր չունի, բայց փաստորեն այն վերաբերում էր ադրբեջանական կողմին, քանի որ հենց նա էր նախաձեռնել հիմնախնդիրը զենքի ուժով լուծելու քայլերը: «Օղակ» ռազմագործողությունը հանդիսանում է դրա ապացույցներից մեկը:

Հայտարարագրի առաջին կետով **չեղարկվում էին ԼՂԻՄ վերաբերյալ ընդունված հակասահմանադրական բոլոր ակտերը:** Ինչպես հայտնի է, ԽՍՀՄ սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն նույնպես չեղարկել է ԼՂԻՄ վերաբերյալ ընդունված բոլոր ակտերը, դրանք համարելով հակասահմանադրական: Այսինքն՝ ԱՀ-ի կողմից ընդունված բոլոր ակտերը չեն ընդունվել նաև միջազգային հանրության կողմից:

«Հայտարարագրի» առաջին կետում թվարկված հաջորդ անհրաժեշտ և պարտադիր նախապայմանը, որն առաջին հայացքից թվում է կոնկրետ հասցեատեր չունի, **օրինական իշխանությունների լիազորությունների ճանաչումն էր:** Այդպիսի օրինական իշխանություն էր հանդիսանում ժողովրդավարական ճանապարհով ընտրված Արցախի Ազգային խորհուրդը, որը Հատուկ կառավարման կոմիտեի լուծարումից հետո՝ 1989 թվականից, իր ձեռքն էր վերցրել երկրամասի կառավարումը: Իսկ **«Բոլոր զինված կազմավորումները պետք է դուրս բերվեն»** արտահայտությունը վերաբերում է ԱՀ-ին, քանի որ Բաքուն էր զինված հարձակում ձեռնարկելով մտել ԼՂՀ տարածք և փորձում էր զենքի ուժով լուծել հիմնախնդիրը:

«Հայտարարագրի» երրորդ կետում ընդգծվում էր տեղահանված բնակչության՝ **սկսած դատարկվող գյուղերի փուլ առ փուլ վերադարձի անհրաժեշտությունը՝ ինչպես Ադրբեջանի, այնպես էլ Հայաստանի հանրապետություններում:** Քանի որ Բաքվի ագրեսիայի արդյունքում են դատարկվել հայկական գյուղերը, ապա կարելի է ասել, որ այս կետը ևս ուղղված էր ադրբեջանական կողմին: Բավական է հիշել Եվրոպական Խորհրդարանի 1988թ. հուլիս 7-ի բանաձևի 4-րդ կետը, որը կոչ է անում խորհրդային ղեկավարությանը ապահովելու Ադրբեջանի տարածքում ապրող 500 հազար հայերի անվտանգությունը, և խորհրդային օրենսդրության համաձայն ապահովելու սադրանքների կամ հայերի դեմ գործած ջարդերին մասնակից մեղավորների պատիժը [6]:

«Հայտարարագրի» 5-րդ կետով հակամարտող կողմերը պարտավորվում էին միութենական մարմինների հետ **ապահովել երկաթուղային, տրանսպորտի, օդային, կապի և հաղորդակցության այլ համակարգերի նորմալ գործունեությունը:** Իսկ ավտոմոբիլային ճանապարհների ազատ ու փոխշահավետ գործունեությունն ապահովելու նպատակով կողմերը միջնորդների մասնակցությամբ պետք է ձեռնամուխ լինեին բնակչությունների:

Իսկ ո՞վ էր փակել հաղորդակցության ուղիները: Փաստերը նորից վկայում են, որ հենց Բաքուն է հանդիսանում դրա նախաձեռնողը, որի արդյունքում ոչ միայն ԱՀ-ն շարունակում է Թուրքիայի հետ համատեղ շրջափակման մեջ պահել ՀՀ-ն ու ԼՂՀ-ն, այլև դրանով փակել է Եվրոպան Ասիայի հետ կապող ամենակարճ ցամաքային ուղին: Դա են փաստում արդեն հիշատակված 1988թ. հուլիսի 7-ի Եվրոպական խորհրդարանի [6] և 1989 թվականի նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ ծերակույտի ու ներկայացուցիչների տան ընդունված N 178 բանաձևերը [7]:

Փաստաթղթի 6-րդ կետը վերաբերում էր տեղեկատվական ոլորտին: Արձանագրվել էր միասնական կարծիք, համաձայն որի՝ **անհրաժեշտ է ապահովել հակամարտության գոտուց ստացվող լրատվության անաչառությունը:** Որոշվել էր կազմել լրատվական խումբ՝ ՌԴ-ի և Ղազախստանի ներկայացուցիչներից, որոնց պիտի տրվեին հակամարտության գոտու իրադարձությունների վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկություններ պատրաստելու լիազորություններ: Խումբը պետք է ապահովեր անաչառ տեղեկատվություն ստանալու խնդիրը, ինչը մեր օրերում էլ այժմեականություն ունեցող խնդիր է: Այսինքն՝ ի սկզբանե առկա էր միջազգային հանրությանը ապատեղեկատվություն մատուցելու և նրանց մոտ հակամարտության էության մասին սխալ կերպար ձևավորելու վտանգը, ինչը հատկապես պարզ էր դարձել Սումգայիթում և Բաքվում տեղի ունեցած դեպքերից հետո: ԱՀ-ն հիմա էլ է

շարունակում միջազգային հանրությանն ապատեղեկատվություն մատուցել շփման գծում և սահմանում տեղի ունեցող դեպքերի վերաբերյալ: Դրանով է պայմանավորված սահմանային միջադեպերը հետաքննող հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկից Բաքվի հրաժարումը:

Հատկանշական է միջնորդների տարածաշրջան այցելելու ժամանակն ու կազմը: 1991թ. սեպտեմբերի 2-ի ԼՂՀ հռչակմանը հաջորդած օրերին նման բարձրաստիճան անձանց այցելությունը մայրաքաղաք Ստեփանակերտ՝ և՛ ԼՂՀ-ում, և՛ ԱՀ-ում, այն տպավորությունն էր ստեղծել, որ դա ԼՂՀ-ի ճանաչման յուրօրինակ վկայություն է: Այդպիսի կարծիքը ցանկություն լինելուց բացի ուներ որոշակի հիմքեր: Նման կազմով միջնորդական առաքելություն կամ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ առայսօր տարածաշրջան չեն այցելել: Հարցը վերաբերում է նաև հակամարտության իրական սուբյեկտների ճշգրտմանը: Անկախության հռչակման պահից ի վեր ԼՂՀ-ն փորձում էր սեփական շահերն անձամբ ներկայացնել, իսկ այդ առումով Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահների Ստեփանակերտ այցելությունն ու ԼՂՀ իշխանությունների հետ հանդիպումը առաջին նման փորձն էր: Ժելեզնովոդսկյան հանդիպումից հետո ընթացող բանակցություններում Ադրբեջանի որդեգրած կոշտ դիրքորոշման պատճառներից մեկը, ընդդիմության կողմից երկրի բարձրագույն ղեկավարությանը դավաճանության մեջ մեղադրումն էր, որը ստորագրելով «Ժելեզնովոդսկյան հայտարարագիրը», ընդունել էր ԼՂՀ փաստացի գոյությունը: Հարկ է նշել, որ հայտարարագրի դրույթների քննարկմանը և ստորագրմանը՝ ճիշտ է միայն դիտորդի կարգավիճակով, բայց Ղարաբաղյան կողմից մասնակցում էին ԼՂՀ ներկայացուցիչները՝ Ռոբերտ Քոչարյանն ու Լեոնարդ Պետրոսյանը, ինչն ինքնին դրական փաստ էր, որն Ադրբեջանի քաղաքական ուժերի կողմից խիստ բացասաբար ընկալվեց: Նույնիսկ ընդդիմության ճնշումների տակ՝ գործող նախագահ Ա. Մութալիբովը զրկվելով կոմունիստական իշխանության աջակցությունից, ստիպված էր խորհրդարանական նոր ընտրություններ անցկացնել:

Իրենց կարևորությամբ հանդերձ ժելեզնովոդսկյան հայտարարագրի դրույթներն իրականություն դառնալու հիմքեր չունեին, քանի որ միջնորդներն առավելապես սեփական նկատառումներով էին կազմակերպել տարածաշրջանային այցը: Հետագա բանակցային գործընթացի առաջխաղացմանը լրջորեն խոչընդոտող հիմնական խնդիրներից մեկն էլ դարձավ Լեոնարդ Ղարաբաղին բանակցային գործընթացից դուրս մղելուն, իսկ այնուհետև խնդիրը զենքի ուժով լուծելուն ուղղված ԱՀ-ի քայլերը, ինչը նաև երկրի ներքաղաքական լարված իրավիճակի արդյունք էր [8, էջ 171]: Ադրբեջանցիները նույնիսկ մերժեցին ռուսական կողմի առաջարկը՝ հերթական հանդիպումն անցկացնել Ստեփանակերտում, որտեղ որպես ընդունող կողմ պետք է հանդես գային ոչ թե ԼՂՀ իշխանությունները, այլ միջնորդները [5, с. 149]:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ կարևոր փաստաթուղթը, որում առկա փաստարկները ժխտում են տարածված թյուրըմբռնումը՝ իբր Եվրամիության երկրները 1991-1992 թթ. ճանաչելով նախկին Սովետական Միության հանրապետությունների անկախությունը, միաժամանակ ճանաչել են այդ պետությունների սահմանների անձեռնմխելիությունը, հանդիսանում է 1991թ. դեկտեմբերի 16-ով թվագրվող «Արևելյան Եվրոպայում և Սովետական Միության (տարածքում, - Չ. Փ.) նոր պետությունների ճանաչման ուղենիշների» Հռչակագիրը [9]:

Հռչակագրի նախաբանի առաջին պարբերությունում նշված է. «Եվրոպական խորհրդի առաջարկով նախարարները (Եվրոպական համայնքի երկրների արտաքին գործոց, - Չ.Փ.) գնահատել են Արևելյան Եվրոպայում և Սովետական Միության տարածքում ընթացող զարգացումները, նպատակ ունենալով մշակել միասնական մոտեցում՝ ուշադրություն դարձնելով նոր (անկախացող, - Չ.Փ.) պետությունների հետ հարաբերություններին»: Արդյունքում՝ ինչպես նշված է երկրորդ պարբերությունում. «Այս կապակցությամբ նրանք ընդունել են Արևելյան Եվրոպայում և Սովետական Միության տարածքում նոր պետությունների ճանաչման հետևյալ ուղենիշները.

Եվրոպական համայնքը և նրա անդամ երկրները վերահաստատում են իրենց հավատարմությունը Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի և Փարիզի ուխտի սկզբունքների նկատմամբ, հատկապես՝ ինքնորոշման»: Այսինքն՝ նշված փաստաթղթի հիմքը

հավատարմությունն է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի նկատմամբ: Նախաբանում առանձնանշված է միայն այդ սկզբունքը, քանի որ անկախացող երկրների ճանաչումը դիտարկվել է որպես ինքնորոշման սկզբունքի իրականացում:

Նախաբանում առանձնանշված հաջորդ կարևոր միտքն այն է, որ նորանկախ պետությունները. **«...ընդունել են համապատասխան միջազգային պարտավորությունները և պարտավորվել բարեխղճորեն՝ խաղաղ գործընթացի և բանակցությունների միջոցով լուծել հարցերը»:** Սակայն, անկախացումից ի վեր պաշտոնական Բաքուն ոչ միայն կոպտորեն խախտում է միջազգային պարտավորվածությունները, այլև փորձել և այժմ էլ չի թաքցնում Ղարաբաղյան հակամարտությունը ուժի և բռնության ճանապարհով լուծելու մտադրությունը:

Եվրոպական համայնքը և նրա անդամ երկրներն ընդունելով նոր պետությունների ճանաչման գործընթացի վերաբերյալ ընդհանուր դիրքորոշում, հռչակագրի առաջին կետով պահանջում են. **«հարգանք Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կանոնադրության հիմնադրույթների, Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի և Փարիզի ուխտի պարտավորությունների նկատմամբ, հատկապես նրանց, որոնք վերաբերում են օրենքի իշխանությանը, ժողովրդավարությանը և մարդկային իրավունքներին»:** Ինչպես Ա.Պապյանն է նշում. «Ակնհայտ է՝ այստեղ առանձնանշված են օրենքի իշխանությունը, ժողովրդավարությունը և մարդկային իրավունքները: Սկզբունքներ, որոնք ոչ անկախացումից առաջ, և ոչ էլ անկախացումից հետո երբեք չեն հարգվել Ադրբեջանի կողմից, հատկապես այդ երկրի հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ» [10, էջ 84]: «Այլախոհների» նկատմամբ Ադրբեջանի Հանրապետությունում իրականացվող բռնություններն ու բանտարկություններն ակնհայտ փաստերն են, և բազմիցս են մատնանշվել միջազգային հանրության կողմից:

Հռչակագրի երկրորդ կետով պահանջվում է. **«Էթնիկ, ազգային խմբերի և փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխավորում՝ համաձայն ԵԱՀԽ-ում ունեցած պարտավորությունների»:** Այսինքն՝ հռչակագրում առանձնացված հաջորդ կարևոր սկզբունքը էթնիկ, ազգային խմբերի և փոքրամասնությունների իրավունքների երաշխավորումն է: Այս իրավունքները դարձյալ խախտվել և խախտվում են ոչ միայն հայերի, այլև Ադրբեջանի Հանրապետությունում բնակվող բնիկ ժողովուրդների՝ թալիշների, թաթերի, լեզգիների և այլոց նկատմամբ: Նրանց համար, ինչպես Ադրբեջանում տեղի ունեցող բռնություններն են վկայում, սեփական հայրենիքը դարձել է յուրօրինակ ազգային բանտ:

Միայն Հռչակագրի երրորդ կետում կա հիշատակում **«բոլոր սահմանների անձեռնմխելիության հարգանքի»** մասին և նշված է դրանց փոփոխելու հնարավորությունը՝ **«խաղաղ ճանապարհով և ընդհանուր համաձայնությամբ»:** Քանի որ Հռչակագիրը խարսխված է Հելսինկիի եզրափակիչ փաստաթղթի, Փարիզի ուխտի և ՄԱԿ-ի կանոնադրության սկզբունքների վրա, ուստի «սահմանների անձեռնմխելիություն» հասկացությունը պետք է մեկնաբանվի ըստ այդ փաստաթղթերի, որոնցում չի նշվում սահմանների բացարձակ անձեռնմխելիության մասին, այլ նշվում է «ուժի կամ ուժի սպառնալիքի» կիրառմամբ դրանց փոփոխելիության անընդունելիությունը: Ըստ Ա.Պապյանի. «ԵՄ երկրները խնդրո առարկա Հռչակագրով, հաշվի առնելով, որ ԽՍՀՄ կազմալուծումով առաջանում էր իրավական վակուում, մինչև անկախացող երկրների կողմից վերոհիշյալ հիմնարար փաստաթղթերի ստորագրումը, այդ փաստաթղթերի երաշխիքները տարածում էին անկախացող երկրների վրա, որպեսզի վերջիններիս գերծ պահեին արտաքին զինված հարձակումներից: Օրինակ, Աֆղանստանը չհարձակվելը Թուրքմենստանի վրա, կամ Ֆինլանդիան Ռուսաստանի» [10, էջ 84]:

Հռչակագրի 4-րդ կետը պահանջում է. **«բոլոր համապատասխան պարտավորությունների ընդունում՝ կապված զինաթափման և միջուկային զենքի չտարածման, ինչպես նաև անվտանգության և տարածաշրջանային կայունության հետ»:** Պատերազմ սանձազերծելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ, Բաքուն ոչ միայն չի պահպանել «զինաթափման, ինչպես նաև անվտանգության և տարածաշրջանային կայունության» պահանջները, այլև օգտագործելով ԽՍՀՄ լուծարման հետևանքով երկրում հայտնված հսկայական քանակությամբ

զենք-զինամթերքը, այնուհետև՝ նավթադուլարները, խախտել և շարունակում է սպառնալ տարածաշրջանի անվտանգությանն ու կայունությանը:

Հոչակագրի 5-րդ կետը պահանջում է. **«հանձնառություն՝ պետական իրավահաջորդության և տարածաշրջանային վեճերի հետ կապված բոլոր հարցերը կարգավորել համաձայնությամբ, համապատասխան դեպքերում օգտվելով արբիտրաժի ծառայությունից»:** Այս պահանջը ևս կոպիտ կերպով խախտվել է Բաքվի կողմից: Անկախացման գործընթաց սկսելով, նա մի կողմից հրաժարվել է ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդությունից, մյուս կողմից՝ ձեռնարկել քայլեր՝ այդ թվում՝ ռազմական, իրավականորեն իրեն չպատկանող տարածքներում կայանալու համար: Այսինքն՝ Բաքվի կողմից խախտվել է **«պետական իրավահաջորդության և տարածաշրջանային վեճերի հետ կապված բոլոր հարցերը համաձայնությամբ կարգավորելու հանձնառությունը»:** Ներկայումս պաշտոնական Բաքուն խախտում է նաև նշված կետի երկրորդ մասը, որը պարտավորեցնում էր «համապատասխան դեպքերում օգտվել արբիտրաժի ծառայությունից»: Միջազգային հանրության կողմից հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվելու լիազորված միջնորդ մարմնի՝ ԵԱՀԿ ՄԽ գործունեության իրավասությունը կասկածի տակ դնելու և այդ ձևաչափը փոփոխելու Բաքվի քայլերը դրա մասին են վկայում:

Հոչակագրի վերջում Եվրոպական Համայնքը և նրա անդամ պետությունները **«պարտավորվում են չճանաչել ագրեսիայի արդյունքում ստեղծված կառույցներին: Այս հարցում նրանք հաշվի կառնեն հարևան երկրների ճանաչման արդյունքները»:** Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեջանական անվամբ պետություն Արևելյան Այսրկովկասում 1918թ. կազմավորվել է թուրքական զորքերի երկրամաս ներխուժման, 1920-ին՝ կարմիր բանակի, իսկ 1991-ին՝ ԱդրԽՍՀ պետականակիր հայության ոչնչացման ու բնիկ ժողովուրդների բռնի ուժացման արդյունքում:

Եվրոպական Համայնքը համոզված էր, որ իր կողմից ընդունված սկզբունքների հանձնառությունը **«ճանապարհ է բացում Համայնքի և նրա անդամ պետությունների կողմից նոր պետությունների ճանաչման և նրանց հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար»**, որոնք կարող են սահմանվել պայմանագրերով:

Հակամարտության կարգավորմանն ուղղված հաջորդ նշանակալից քայլը կապված է Իրանի միջնորդական նախաձեռնության հետ: Սակայն դա ձեռնտու չէր թե՛ Արևմուտքի և թե՛ տարածաշրջանի ավանդական ազդեցության գոտին համարող ՌԴ-ի համար [11, Ը. 182-198]:

1992թ. միջազգային հանրության անունից Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվելու համար լիազորվել է ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը [12, էջ 52-62]: Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդաժողովի մարտի 24-ի նիստում որոշվեց՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցին նվիրված կոնֆերանս հրավիրել Մինսկում: Այստեղ ընդունվեց իրավաբաղադրական նշանակության մի կարևոր փաստաթուղթ [13], որը շարունակ անտեսվում է և՛ մեր, և՛ այն ընդունող երկրների կողմից:

Փաստաթղթում ներառված 12 կետերից երրորդով (առաջին երկուսը հիմնախնդրին չեն վերաբերում) **«Նախարարներն արտահայտել են իրենց խորը անհանգստությունը կապված Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը շարունակվող զինված հակամարտության սրման հետ, որի արդյունքում ավելանում են տառապանքները և աճում բնակչության շրջանում մարդկային մահացության դեպքերը»**, որը շեշտվել է նաև 6-րդ կետում՝ «... Նրանք (մասնակիցները, - Հ.Փ) փաստել են, որ **Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը** ստեղծված դրությունը պահանջում է ԵԱՀԿ կողմից հետագա գործողությունների»: Ըստ ԵԱՀԿ-ի խնդիրը նույնպես դուրս էր Լեռնային Ղարաբաղի շրջանակներից: Տվյալ ժամանակաշրջանում (1992-ին) միջազգային հանրության մոտ դեռևս թարմ էին Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունները, որոնք էլ հիմք են հանդիսացել նման ձևակերպման համար: Այսինքն՝ խնդիրն ի սկզբանե ընկալվել էր իր էությանը համարժեք և միայն հետագայում է նրա շրջանակները սահմանափակվել Լեռնային Ղարաբաղով: Արդյունքում՝ հակամարտության հիմնական գոհը՝ ցեղասպանության ենթարկված ադրբեջանահայությունն աստիճանաբար մոռացության է մատնվել: Մինչդեռ՝ 1992թ. մարտի 24-ին ընդունված ԵԱՀԿ որոշման մեջ անուղղակիորեն նշված է այդ մասին, քանի որ «նրա շուրջ»-ի մեջ գործնականում մտնում էր ցեղասպանության ենթարկվող ԱդրԽՍՀ

պետականակիր ադրբեջանահայությունը: Հետևաբար, խոսելով զինված հակամարտության, կրակի դադարեցման և նման ձևակերպումների մասին, ԵԱՀԽ-ն կարող էր նկատի ունենալ հենց ադրբեջանական կողմին, որի ձեռնարկած ագրեսիվ քայլերի արդյունքում էին **«ավելանում տառապանքները և աճում բնակչության շրջանում մարդկային մահացության դեպքերը»**: Սումգայիթի, Բաքվի ջարդերից մինչև «Օդակ» ռազմագործողությունը և դրանից հետո շարունակվող իրադարձությունները բռնություններն ու ագրեսիան, դա են փաստում [14, c. 155-158]: Մյուս կողմից՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները նույն ոգով հիմնախնդրի վերսկսումից շրջանառության մեջ էին դրել համապատասխան անվանում՝ «Իրադարձությունները լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ»: «Նրա շուրջը» փաստորեն ընդգրկում էր ողջ նախկին ԱդրբՍՀ տարածքը, որտեղ պետականորեն իրագործվել է թուրքական հայաջինջ քաղաքականությունը:

Հատկանշական է նաև փաստաթղթի 4-րդ կետը՝ **«Նախարարները նորից ամենավճռական ձևով կոչ են անում կրակի անհապաղ և արդյունավետ դադարեցում՝ դրա իրագործմանը ակտիվորեն ներգրավելով տեղերում պատասխանատու հրամանատարներին»**: Կրակի անհապաղ և արդյունավետ դադարեցումն անմիջականորեն վերաբերում էր ադրբեջանական կողմին, քանի որ հենց նա էր ձեռնարկել քայլեր ուղղված բնակչության իրենց պատմական հայրենիքում ապրող հայերի ոչնչացմանը: Նրանք հանդես են եկել նաև վստահության մթնոլորտի ամրապնդման և կառուցողական երկխոսության համար պայմանների ստեղծման կոչով՝ ներառյալ **տնտեսական և քաղաքական ճնշման միջոցների դադարեցումը**: Հայկական բնակավայրերն ավերելուն զուգընթաց, պաշտոնական Բաքուն դեռևս ԽՍՀՄ գոյության շրջանում ձեռնարկեց Խորհրդային Միության համար նախադեպը չունեցող գործողության՝ ԼՂԻՄ-ի և Խորհրդային Հայաստանի շրջափակմանը, ինչի հետևանքով ինքնավար մարզը լրիվությամբ մեկուսացվեց աշխարհից և բնակչությունը սկսեց սովի մատնվել: Այս առթիվ բավականին խոսուն է 1989 թվականի նոյեմբերի 19-ին ԱՄՆ ծերակույտի ու ներկայացուցիչների տան ընդունած N 178 բանաձևը, որի կետերից մեկում հստակորեն նշված է, որ հենց Հայաստանն է շրջափակման ենթարկվել, որ շրջափակումը չի դադարեցվել նույնիսկ դեկտեմբերի 7-ի աղետի օրերին [7]: ԱՀ-ն օգտվելով մեր և միջազգային հանրության՝ ընդունած որոշումների նկատմամբ ցուցաբերած անհետևողականությունից, Թուրքիայի հետ համատեղ շարունակում է շրջափակման մեջ պահել ՀՀ-ն ու ԼՂՀ-ն, նույնիսկ սպառնալով ոչնչացնել ԼՂՀ ժամանող քաղաքացիական ինքնաթիռները: Ինչ վերաբերում է քաղաքական ճնշումներին, ապա այդպիսիք թե՛ նախախորհրդային [15], թե՛ խորհրդային [16] և թե՛ հետխորհրդային տարիներին Բաքուն է կիրառել: Դրա մասին է վկայում Եվրոպական Խորհրդարանի՝ վերոնշյալ բանաձևի ներածականի երրորդ կետը. **«Ուշադրություն դարձնելով վատթարացող քաղաքական իրավիճակին, որը հանգեցրել է Սումգայիթում հայերի ջարդերի և Բաքվում բռնության գործողությունների, որն ինքնին լուրջ սպառնալիք է հանդիսանում Ադրբեջանում բնակվող հայերի անվտանգության համար»** [6]: Պաշտոնական Բաքուն անպատժելիության հետևանքով այնքան է լկտիացել, որ ճնշումներ է իրականացնում նաև միջազգային հանրության նկատմամբ: Բաքվի այսպես կոչված «սև ցուցակի» գոյությունն ու ԼՂՀ այցելողների նկատմամբ քաղաքական ճնշումների գաղափարի հետևողական իրագործումը դրա լավագույն վկայությունն են:

Մեր օրերում, հակամարտության կարգավորման շուրջ ընթացող ձևախեղված «բանակցությունների» ձևաչափի վերականգնման տեսանկյունից կարևոր է փաստաթղթի 9-րդ կետը, որտեղ նշված է. «...նախարարները համաձայնել են, որ Մինսկում կայանալիք կոնֆերանսի մասնակիցները կլինեն Ադրբեջանը, Հայաստանը, Բելոռուսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Թուրքիան, Չեխական և Սլովակյան Ֆեդերատիվ Հանրապետությունները և Շվեդիան: **Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված և այլ ներկայացուցիչները որպես շահագրգիռ կողմ խորհրդատուովին կհրավիրվեն նրա նախագահի կողմից՝ կոնֆերանսին մասնակցող պետությունների հետ խորհրդակցելուց հետո**»: Ամեն անգամ, երբ ԼՂՀ-ում տեղի են ունենում նախագահական կամ խորհրդարանական ընտրություններ, եվրոպական կառույցները հայտարարում են, թե չեն ձանաչում դրանց օրինականությունը, հակառակ այն բանի, որ ԵԱՀԽ-ն 1992 թվականին որոշել

էր Մինսկի խորհրդածոդով հրավիրել **Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներին**: Ընտրված ներկայացուցիչներ Լեոնային Ղարաբաղը կարող է ունենալ միայն ընտրությունների արդյունքում: Այս մասին անընդհատ պետք է հիշեցնել միջազգային հանրությանը:

Միջնորդների կողմից հակամարտող կողմերի գործողությունների միջև հաճախ հավասարության նշան դնելը, իրերն իրենց անունով չկոչելը և տեղեկատվական դաշտում մեր թերացումները, Բաքվին թույլ են տալիս խեղաթուրելու հիմնախնդրի կերպարը՝ այն միջազգային հանրությանը ներկայացնելով որպես ՀՀ-ի կողմից ինքնիշխան պետության նկատմամբ իրականացրած ագրեսիա: Այդպիսի տեսակետը լռությամբ են լսում (նաև ընդունում) նույնիսկ այն երկրները, որոնք ժամանակին ընդունել են ԱՀ-ին դատապարտող բանաձևեր՝ Հայաստանի Հանրապետությանը և Լեոնային Ղարաբաղին շրջափակելու, հայերի դեմ բռնություններ կատարելու և ՀՀ-ին զինված հակամարտության մեջ ներքաշելու համար [17]:

Պաշտոնական Բաքվի նշված կեղծարարությունը ժխտող և հստակորեն հակառակն ապացուցող փաստաթղթերից է «Ազատության աջակցման ակտի» 907-րդ ուղղումը [18]: 1992թ. հոկտեմբերի 24-ին ԱՄՆ նախագահ Ջ. Բուշը ստորագրեց այսպես կոչված **«Ազատության աջակցման ակտը»** [19], որն ուղղված էր նորանկախ հետխորհրդային հանրապետություններում ազատ շուկայական տնտեսությունների ու ժողովրդավարական բարեփոխումների աջակցման ամերիկյան ծրագրերի իրականացմանը: Ըստ Ջ. Բուշի. «Այս պատմական օրենսդրությունը սահմանում է մի շարք ծրագրերի իրականացում՝ աջակցելու Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Հայաստանում և նախկին Խորհրդային Միության այլ հանրապետություններում ազատ շուկայական տնտեսություններին ու ժողովրդավարական բարեփոխումներին...» [19]: Փաստորեն, դիվանագիտական ձևակերպումներով՝ նախագահն արտահայտվել է հետխորհրդային երկրների նկատմամբ ԱՄՆ-ի իրականացվելիք քաղաքականության մասին:

Ազատության աջակցման ակտի 9-րդ՝ «Այլ հիմնադրույթներ» գլխի 907-րդ՝ «Ադրբեջանին ցուցաբերվող աջակցության սահմանափակում» հոդվածում նշվում է. **«Այս կամ այլ օրենքով (բացառությամբ սույն ակտի 5-րդ գլխով նախատեսվող աջակցության) Միացյալ Նահանգների աջակցությունը կարող է չապահովվել Ադրբեջանի կառավարությանը՝ մինչև նախագահի կողմից որոշում ընդունելը, Կոնգրեսին զեկուցելը, որ Ադրբեջանի կառավարությունը ձեռնարկում է փաստարկված քայլեր՝ դադարեցնելու Հայաստանի ու Լեոնային Ղարաբաղի նկատմամբ կիրառվող բոլոր տեսակի շրջափակումները և ուժի կիրառման այլ ագրեսիվ ձևերը»:**

Փաստորեն՝ սույն օրենքի համաձայն, ԱՀ-ն համարվում էր նախկին Խորհրդային Միության միակ երկիրը, որին արգելվում էր Ազատության աջակցման ակտի համաձայն ստանալ ԱՄՆ կառավարության ֆինանսական աջակցությունը: Իսկ դրա հիմնավոր պատճառը, ինչպես հստակորեն նշված է փաստաթղթում. **Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի և Լեոնային Ղարաբաղի նկատմամբ իրականացվող շրջափակումներն ու ուժի կիրառման այլ ագրեսիվ ձևերն են**: Այսինքն՝ ԱՄՆ-ը 907 հոդվածը որպես պատժամիջոց էր կիրառում ԱՀ-ի նկատմամբ:

907-րդ բանաձևը կարևոր փաստարկ է պարունակում մեկ այլ առումով ևս: Բանն այն է, որ դրա ընդունմանը մեծապես նպաստել են ԱՄՆ-ի հայկական կազմակերպությունները, որը վկայում է, թե ինչ արդյունքների կարելի է հասնել ճիշտ և նպատակաուղղված աշխատանքի արդյունքում: Ճիշտ է, կարծիք կա, որ բանաձևն առավելապես որպես աշխարհաքաղաքական բնույթի խաղաթուղթ էր՝ թե՛ ԱՄՆ-ի վարչակազմի, թե՛ տարբեր լոբբիստական կազմակերպությունների ձեռքում [12, էջ 24]: Սակայն դրանով ամենևին չի նվազում այդ փաստաթղթի իրավաքաղաքական նշանակությունը: Քաղաքականության, որպես հնարավորինի ու անհնարինի արվեստի ողջ էությունը նրանումն է, որ հնարավորություն է ընձեռում շահերի համատեղմամբ հասնել դիվանագիտական նման հաջողության: Իսկ որ դա դիվանագիտական ու քաղաքական լուրջ հաջողություն էր, վկայում է մեկ այլ փաստարկ. «Բնակչության մեկ շնչին բաժին ընկնող ամերիկյան օգնության հաշվարկով Հայաստանը ներկա դրությամբ այդ օգնության ամենախոշոր ստացողներից մեկն է. երկու տասնամյակում այն կազմել է մոտավորապես \$2 մլրդ: ԱՄՆ-ը ամեն տարի նաև Լեոնային Ղարաբաղին է ֆինանսական օգնություն տրամադրում (2011թ. Կոնգրեսը մոտ \$10 մլն է հատկացրել) և միակ

պետությունն է աշխարհում (Հայաստանից բացի), որ ուղղակի ֆինանսական օգնություն է տրամադրում Ղարաբաղին» [20, էջ 23-24]:

Հիմնախնդրի կարգավորմանն ուղղված քայլերում փաստաթղթի մասին պետք է մշտապես հիշեցնել, «դեմ տալ» այդ փաստը, հատկապես ԵԱՀԿ ՄԽ ԱՄՆ համանախագահներին:

Այսպիսով, 1991-1992 թթ. Ղարաբաղյան հակամարտության կապակցությամբ ընդունված բանալի փաստաթղթերի վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ միջնորդական առաքելությամբ հանդես եկող պետություններն առավելապես շահագրգռված էին տարածաշրջանում սեփական շահերի հետապնդմամբ, շարժառիթ, որը շարունակվում է պահպանվել մեր օրերում:

Մյուս կողմից՝ դրանցում առկա փաստարկները թույլ են տալիս հստակորեն ասելու, որ հիմնագուրկ է տարածված այն տեսակետը, ըստ որի Արևմտյան երկրները ճանաչելով ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների անկախությունը, միաժամանակ ճանաչել են նրանց սահմանների անձեռնմխելիությունը: Ընդհակառակը, Եվրոպական համայնքը 1991թ. դեկտեմբերի 16-ի Արևելյան Եվրոպայում և Խորհրդային Միության տարածքում նոր պետությունների ճանաչմանն ուղենիշների հռչակագրով առաջնային է համարել ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը:

1992թ. միջազգային հանրության անունից Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվելու լիազորված մարմինը՝ ԵԱՀԿ-ն, մարտի 24-ի նիստում ընդունված փաստաթղթով Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներին ճանաչել է որպես շահագրգիռ կողմ, ովքեր պետք է հրավիրվեին մասնակցելու բանակցություններին, հանգամանք, որի «անտեսումը» դարձել է հակամարտության կարգավորման առաջընթացը կանխարգելող հիմնական պատճառներից մեկը: Իսկ Արևմուտքի առաջնորդող համարվող ԱՄՆ-ի ընդունած Ազատության աջակցման ակտի 907-րդ՝ «Ադրբեջանին ցուցաբերվող աջակցության սահմանափակում» բանաձևով, ԱՀ-ն հռչակվել է ազդեցող զրկվելով նախկին խորհրդային երկրներին տրամադրվող ֆինանսական աջակցությունից: Փաստաթղթի կարևորագույն նշանակությունը հակամարտող կողմերից մեկին՝ տվյալ դեպքում Ադրբեջանի Հանրապետության իրական կերպարին տրված իրավաքաղաքական գնահատականն է:

Օգտագործված գրականություն

1. Այս մասին տես՝ Շիրինյան Լ., Նոր աշխարհակարգը և Հայաստանը (երկրաքաղաքական-քաղաքակրթական ակնարկ), Եր., 2006, էջ 158:
2. Այս մասին տես՝ Փաշայան Հ., ԼՂՀ-ի ու ԱՀ-ի ձևավորման լեգիտիմությունը ԽՍՀՄ լուծարման համատեքստում, ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր, թիվ 2 (22), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 83-87:
3. Տես՝ Тренин Д., Казус Косово, «Pro et Contra», № 5-6, сентябрь-декабрь, М., 2006.
4. Совместное коммюнике о посреднической миссии президента РФ Б. Н. Ельцина и президента Н. А. Назарбаева от 23.09.1991г. Տես՝ ՀՀ-ում ԼՂՀ Մշտական ներկայացուցչության ընթացիկ արխիվ, 1991թ. բանակցային ֆոնդ; Газ. «Советский Карабах», 26 сентября 1991г.
5. Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт. Ер., 2001.
6. Official Journal of European Communities, № C 94/11, 12.9.1988
7. Газ. "Коммунист", 23 ноября 1989г.
8. Գալստյան Խ., Քաղաքական բանակցություններ, տեսություն և պրակտիկա, Եր., 2007:
9. <http://207.57.19.226/journal/Vol4/No1/art6.html>
10. Պապյան Ա., Հայրենաստիքություն, Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր, Եր., 2012:
11. Բրանի միջնորդական առաքելության և նրա շարժառիթների մասին տես՝ Абдолла Рамезанзаде, Рол Ирана как посредника в Нагорно-карабахском кризисе, Спорные границы на Кавказе, М., 1996.
12. Այս մասին մանրամասն տես՝ Բալայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Եր., 2004:

13. http://www.osce.org/documents/mcs./1992/03/4150_ru.pdf. Официальный сайт ОБСЕ:

14. «Օղակ» ռազմագործողության մասին տես՝ Кривопусков В.. Мятёжный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Изд. второе, М., 2007.

15. 1919թ. օգոստոսի 22-ի ժամանակավոր համաձայնագիրը հենց այդպիսի ճնշումների արդյունքում է ընդունվել: Տես՝ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., док. № 214. Ер., 1992.

16. Այդ մասին տես՝ Աբրահամյան Շ., Ազգային քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության տարիներին, Եր., 2003:

17. Այդպիսի փաստաթղթերից է 1993թ. հունվարի 21-ին Եվրախորհրդարանի կողմից ընդունված թիվ 42/165 բանաձևը՝ *Official Journal of European Communities, No C 42/165. (f) REZOLUTION B3-0049/93*

18. *Freedom Support Act (Enrolled as Agreed to or Passed by Both House and Senate), Titel IX-Other Provisions*, <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/D?c102:5:./temp/c102YegHO1>

19. Statement on Signing the Freedom Support Act, October 24, 1992, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=21658>

20. Մինասյան Ս., ՀՀ և ԱՄՆ փոխհարաբերությունների դինամիկան և միտումները. հայեցակարգային վերլուծություն, «ԳԼՈԲՈՒՄ Էներգետիկ և տարածաշրջանային անվտանգություն», թիվ 4 (16), Եր., 2011թ.:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Հրայր Փաշայան - Արցախի Պետական Համալսարանի փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս, քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

E-mail: hrayr.pashayan@mail.ru

Լիանա Բալայան - Ստեփանակերտի համար 2 հիմնական դպրոցի ուսուցչուհի,

Նոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, ք.գ.դ. Ա.Փ.Ենգոյանը: